



लेणी व स्तूपांमधून संरक्षित स्मारके आणि संस्कृती

दिपक प्रल्हाद बोरसे

सहायक प्राध्यापक,

लिओनार्दो द व्हीन्सी स्कूल ऑफ डिझाइन

एम.जी.एम.विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

Mo. No. 9011047715,

E-mail: dborse@mgmu.ac.in

सारांश:

भारत हा एक सांस्कृतिक वारसा असलेला देश आहे. भारताचा सांस्कृतिक वारसा अत्यंत प्राचीन, समृद्ध आणि विविधतेने नटलेला आहे, त्यामुळे आपल्याला विविध प्रकारच्या कलेची माहिती मिळते. या वारशामध्ये लेणी (गुंफा) आणि स्तूप यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. ही स्मारके केवळ धार्मिक उपासनेची स्थळे नसून, त्या काळातील सामाजिक, सांस्कृतिक, कलात्मक आणि तत्त्वज्ञानिक विचारसरणीचे मूर्त स्वरूप या मध्ये सामावलेले आहेत. खडकात कोरलेल्या लेणी आणि स्थापत्यशास्त्रीय दृष्ट्या उभारलेले स्तूप हे प्राचीन भारतीय संस्कृतीचे जिवंत पुरावे मानले जातात. या लेणीमध्ये प्रामुख्याने बौद्ध, जैन आणि हिंदू धर्माशी संबंधित माहिती असून त्या ध्यान, शिक्षण, उपासना आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीचे केंद्रे होत. अजिंठा, वेरूळ (एलोरा), कार्ना, भाजा आणि एलीफंटा यांसारख्या लेण्यांमधील भित्तीचित्रे, शिल्पे आणि स्थापत्यरचना तत्कालीन समाजजीवन, पोशाख, धार्मिक श्रद्धा, राजाश्रय आणि कलात्मक कौशल्य यांचे सखोल दर्शन घडवतात. विशेषतः अजिंठा लेण्यांतील चित्रकलेतून मानवी भावना, कथाकथन शैली आणि सौंदर्यदृष्टीचे उच्च स्तर स्पष्टपणे दिसून येतात.

स्तूप ही बौद्ध परंपरेतील महत्त्वाची वास्तू असून बुद्धांच्या अवशेषांचे संरक्षण व स्मरण म्हणून त्यांची निर्मिती करण्यात आली. सांची, अमरावती आणि सारनाथ येथील स्तूपांवरील कोरीव शिल्पांमधून बुद्धांच्या जीवनकथा, जातक कथा आणि नैतिक मूल्ये प्रभावीपणे व्यक्त झालेली आपणास आढळतात. स्तूपाभोवती प्रदक्षिणा घालण्याची परंपरा, अहिंसा, करुणा आणि मध्यम मार्गाचा संदेश या वास्तूंमधून समाजात रुजविण्यात आला.

आज लेणी व स्तूप ही स्मारके भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण विभाग (ASI) आणि युनेस्को यांच्याकडून संरक्षित आहेत. ही संरक्षित स्मारके ऐतिहासिक संशोधन, शैक्षणिक अभ्यास, सांस्कृतिक पर्यटन आणि राष्ट्रीय ओळख यासाठी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या स्मारकांमधून प्राचीन भारतातील धार्मिक सहिष्णुता, सांस्कृतिक समन्वय आणि कलात्मक परंपरेचे दर्शन घडते.

एकूणच, लेणी व स्तूप ही भारताच्या सांस्कृतिक वारसाचा हा अमूल्य ठेव असून त्यांचे संरक्षण व संवर्धन करणे ही हासामूहिक जबाबदारी आहे. या स्मारकांच्या माध्यमातून प्राचीन भारतीय संस्कृतीची मूल्ये, विचारधारा आणि कलात्मक ओळख आजही जिवंत राहिली आहे.

1. भारतीय वारशातील लेणी व स्तूपांचा ऐतिहासिक संदर्भ

1.1 लेणी स्थापत्याची उत्क्रांती आणि महत्त्व

भारतीय लेणी स्थापत्याचा उगम इ.स.पूर्व प्रारंभीच्या शतकांपर्यंत मागोवा घेता येतो. हा काळ धार्मिक आणि तत्त्वज्ञानात्मक विचारमंथनाने परिपूर्ण होता. भाजे आणि कार्ले येथील प्रारंभीच्या लेणी प्रामुख्याने बौद्ध भिक्षूकरिताविहार(निवासकक्ष) आणिचैत्यगृह (प्रार्थनास्थळे) म्हणून खोदण्यात आल्या होत्या. कालांतराने जैन

आणि हिंदू परंपरांनीही या स्थापत्यप्रकाराचा स्वीकार केला, ज्यामुळे रूपांकन, प्रतिमाशास्त्र आणि अवकाशरचनेमध्ये लक्षणीय वैविध्य निर्माण झाले (देहजिया, 1997).

घन खडकातून अत्यंत कष्टपूर्वक कोरलेल्या या लेणी केवळ त्यांचे निर्माण करणाऱ्या कारागिरांच्या तांत्रिक कौशल्याचेच नव्हे, तर सभोवतालच्या नैसर्गिक परिसराशी असलेल्या त्यांच्या सखोल नात्याचेही प्रतीक आहेत. डोंगरकड्यांमध्ये व दूरस्थ ठिकाणी वसलेली ही संरचना ध्यान, अध्ययन आणि सामूहिक उपासनेसाठी पवित्र आश्रयस्थाने म्हणून संकल्पित करण्यात आली होती. अजिंठा आणि वेरूळ येथील लेणी ही यातील सर्वाधिक प्रसिद्ध उदाहरणे असून, बौद्ध, हिंदू आणि जैन धार्मिक स्थळे एकाच संकुलात नांदत असल्यामुळे भारतीय समाजातील धार्मिक समन्वय आणि बहुविधतेचे दर्शन घडवतात (हार्ले, 1986).

1.2 स्तूप स्वरूप :कार्य आणि प्रतीकात्मकता

स्तूप ही बुद्ध किंवा इतर महत्त्वपूर्ण व्यक्तींचे अवशेष धारण करणारी, माती किंवा दगडाची उंचवट्यासारखी रचना असून, बौद्ध धार्मिक आचरणात तिचे केंद्रस्थानी स्थान आहे. स्तूपांची उगमस्थाने बौद्धपूर्व काळातील भारतीय उपखंडातील अंत्यसंस्कार परंपरांमध्ये आढळतात. पुढे बौद्ध धर्माच्या चौकटीत त्यांचा पुनर्व्याख्या करून त्यांना बोधप्राप्तीचे स्मारक आणि उपासनेचे माध्यम मानण्यात आले (मित्रा, 1971). राजाश्रयामुळे, विशेषतः मौर्य व त्यानंतरच्या काळात, स्तूप बांधणीचा वेगाने विस्तार झाला. सांची येथील महान स्तूप आणि अमरावती स्तूप ही त्याची शाश्वत उदाहरणे आहेत.

स्तूप केवळ स्थापत्य संरचना नव्हत्या, तर त्यामध्ये खोल प्रतीकात्मक अर्थ दडलेला होता. अर्धगोलाकार घुमट हे विश्वअंडाचे प्रतीक मानले जाते; यष्टी (Axis Mundi) ही पृथ्वी आणि आकाश यांमधील संबंध दर्शवते; तर स्तूपाभोवती प्रदक्षिणा घालण्याची प्रथा भक्ताला पुण्यसंचय करून ज्ञानप्राप्तीकडे नेते, अशी श्रद्धा होती (मित्रा, 1971). तोरणे आणि वेढ्यांवरील नक्षीकाम, शिल्पे व शिलालेख बुद्धचरित्र आणि जातककथा कथन करतात, ज्यांद्वारे नैतिक शिक्षण दिले जाते आणि सामूहिक मूल्ये दृढ केली जातात.

2. धार्मिक व तत्त्वज्ञानात्मक पैलू

2.1 बौद्ध प्रभाव आणि धर्मसिद्धांताचा प्रसार

भारतीय उपखंडात बौद्ध धर्माच्या उदयामुळे लेणीवासी मठे आणि स्तूप यांची मोठ्या प्रमाणावर निर्मिती झाली. ही स्थळे केवळ भिक्षु समुदायांसाठी निवांत आश्रयस्थाने नव्हती, तर बौद्ध धर्माच्या उपदेश व तत्त्वज्ञानाच्या प्रसाराची महत्त्वाची केंद्रेही होती. उदाहरणार्थ, अजिंठा येथील लेणी त्यांच्या अद्वितीय भित्तीचित्रांसाठी प्रसिद्ध आहेत. या चित्रांमध्ये बुद्धाच्या जीवनातील प्रसंग तसेच जातककथांवर आधारित विस्तृत कथाचक्रे दर्शविली आहेत (देहजिया, 1997). ही कलात्मक मांडणी केवळ सजावटीपुरती मर्यादित नसून, ती शिक्षणपर साधने म्हणून वापरली जात होती. त्यांच्यामार्फत गुंतागुंतीचे तत्त्वज्ञानात्मक व नैतिक विचार भिक्षु तसेच सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचवले जात.

बौद्ध लेणी व स्तूपांनी प्राचीनदक्षिणापथसारख्या व्यापारमार्गांद्वारे धर्मप्रसाराला गती दिली. यामुळे विविध विचारप्रवाह व कलात्मक परंपरांचा परस्परसंवाद घडून आला. चैत्य कमान, स्तूपाचा ड्रम आणि प्रतिमाशास्त्रीय योजनांचा वापर ही स्थापत्य वैशिष्ट्ये श्रीलंका, मध्य आशिया आणि आग्नेय आशियासारख्या दूरवरच्या प्रदेशांतही स्वीकारली गेली, ज्यातून या स्मारकांचा दीर्घकालीन प्रभाव स्पष्ट होतो (हार्ले, 1986).

2.2 जैन आणि हिंदू परंपरांतील स्वीकार

जरी लेणी स्थापत्याचा प्रारंभीचा संबंध बौद्ध धर्माशी होता, तरी लवकरच जैन आणि हिंदू धार्मिक समुदायांनीही या स्थापत्यप्रकाराचा स्वीकार केला. हे प्राचीन भारतातील विविध परंपरांमधील गतिशील परस्परसंबंधांचे द्योतक आहे. वेरूळ आणि उदयगिरी येथील जैन लेणी जैन धर्मातील तपस्वी आदर्श व विश्वकल्पनांचे दर्शन घडवतात.

या लेण्यांमध्ये तीर्थंकर आणि त्यांच्या सहाय्यक देवतांच्या सूक्ष्म व नाजूक कोरीव प्रतिमा आढळतात (देहजिया, 1997).

त्याचप्रमाणे, हिंदू लेणी मंदिरे—विशेषतः वेरूळ येथील कैलास मंदिर आणि घारापुरी (एलिफंटा) येथील लेणी—स्थापत्य नवोन्मेष आणि भक्तीपर साधने यांचा उत्कृष्ट संगम दर्शवतात. पुराणकालीन कथांवर आधारित शिल्पफलकांनी सजलेली ही स्थळे विधी, नाट्य, सादरीकरण आणि सामूहिक उपासनेसाठी केंद्रस्थाने म्हणून कार्य करत.

2.3 धार्मिक समन्वय आणि बहुविधता

वेरूळसारख्या स्थळांवर बौद्ध, जैन आणि हिंदू स्मारकांचे एकाच भौगोलिक परिसरात सहअस्तित्व आढळते. हे भारताच्या पूर्वआधुनिक इतिहासातील धार्मिक समन्वय आणि सहिष्णुतेचे प्रतीक मानले जाते. ही धार्मिक समुदाय वेगवेगळ्या, स्वतंत्र घटकांप्रमाणे न राहता परस्पर संवाद साधत होते. शिल्पकार संघ, प्रतिमाशास्त्रीय संकल्पना आणि स्थापत्य शैली यांचा परस्पर वापर या परंपरांमध्ये झाला (हार्ले, 1986).

ही बहुविधता केवळ स्मारकांच्या भौतिक रचनेतच नव्हे, तर शिलालेख व दानपत्रांमध्येही दिसून येते. विविध पंथीय राजे व दानशूर व्यक्तींनी दिलेल्या आश्रयाची नोंद या शिलालेखांत आढळते, ज्यातून त्या काळातील समावेशक आणि सहिष्णु धार्मिक संस्कृतीचे स्पष्ट दर्शन घडते.

3. स्थापत्य आणि कलात्मक महत्त्व

3.1 निर्मिती तंत्र आणि कलात्मक नवोन्मेष

शैलकृत लेणी आणि स्तूपांच्या निर्मितीसाठी अत्यंत उच्च दर्जाचे तांत्रिक कौशल्य, संघटन क्षमता आणि कलात्मक दृष्टी आवश्यक होती. कारागिरांनी खाणकाम, छिन्नीने घडवणे आणि कोरीव काम अशा टप्प्याटप्प्याने प्रक्रिया राबवली. बहुतांशी वेळा संरचनात्मक कोसळ टाळण्यासाठी वरून खाली कोरण्याची पद्धत अवलंबली जात असे. या स्मारकांची अवकाशरचना—ज्यात खांबयुक्त सभागृहे, गर्भगृहे, दालन आणि प्रदक्षिणापथ यांचा समावेश आहे—ही स्थापत्ययांत्रिकी आणि धार्मिक विधींच्या गरजांचे सखोल ज्ञान दर्शवते (मित्रा, 1971).

अजिंठा आणि वेरूळसारख्या लेण्यांतील भिक्तीचित्रे आणि शिल्पकला ही भारतीय कलेच्या सर्वोच्च उपलब्ध्यांपैकी मानली जातात. विशेषतः अजिंठ्याची चित्रे मानवी आकृतींचे नैसर्गिक दर्शन, भावपूर्ण हस्तमुद्रा आणि रंग व रेषांचा कुशल वापर यासाठी प्रसिद्ध आहेत. ही दृश्य कथनशैली केवळ धार्मिक विषयांपुरती मर्यादित नसून, त्या काळातील पोशाख, सामाजिक स्तररचना आणि दैनंदिन जीवनाविषयी मौल्यवान सांस्कृतिक माहितीही पुरवते (देहजिया, 1997).

3.2 प्रतिमाशास्त्र आणि कथानक

लेणी आणि स्तूपांमधील प्रतिमाशास्त्रीय योजना त्यांच्या-त्यांच्या धार्मिक आणि तत्त्वज्ञानात्मक परंपरांमध्ये खोलवर रुजलेल्या आहेत. बौद्ध स्मारकांवर बुद्धाच्या जीवनातील तसेच त्यांच्या पूर्वजन्मांतील (जातककथा) प्रसंग नैतिक शिक्षण आणि भावनिक प्रभाव साधण्याच्या दृष्टीने साकारलेले दिसतात. याउलट, जैन लेणी मंदिरे तपस्वी आदर्श अधोरेखित करतात, जिथे तीर्थकरांच्या संयमित आणि अलंकाररहित प्रतिमा कोरलेल्या आढळतात. हिंदू लेणी मात्र देव-देवता आणि पौराणिक कथांतील प्रसंगांच्या गतिमान व भव्य शिल्परचनांनी परिपूर्ण आहेत (हार्ले, 1986).

विशेषतः अजिंठ्यातील कथनात्मक कला ही कथाकथनाच्या अत्यंत प्रगल्भ शैलीचे उदाहरण आहे. सलग कथन, हावभाव आणि भावाभिव्यक्ती यांच्या साहाय्याने मानसिक खोली आणि नाट्यमय ताण निर्माण केला जातो. ही दृश्य कथनतंत्रे पुढील काळातील भारतीय साहित्य व सादरीकरण कलांतील विकासाची पूर्वसूचना देतात आणि विविध सांस्कृतिक रूपांमधील परस्परसंबंध अधोरेखित करतात (देहजिया, 1997).

3.3 आश्रयदाता आणि सामाजिकआर्थिक संदर्भ-

लेणी आणि स्तूपांच्या बांधकामासाठी आर्थिक मदत विविध स्तरांतील आश्रयदात्यांकडून मिळत असे. यामध्ये राजे, व्यापारी, कारागीर संघ (गिल्ड), तसेच सामान्य भक्त यांचा समावेश होता. कार्ले आणि सांची येथील शिलालेखांमध्ये महिलांनी, व्यापाऱ्यांनी आणि स्थानिक अधिकाऱ्यांनी दिलेल्या दानांची नोंद आढळते, ज्यातून या उपक्रमांचे सहभागात्मक आणि समावेशक स्वरूप स्पष्ट होते (मित्रा, 1971).

मौर्य, सातवाहन आणि गुप्त राजवटींच्या काळात मिळालेल्या राजाश्रयामुळे प्रमुख स्मारकांचा विस्तार व अलंकरण झाले. हा आश्रय केवळ धार्मिक कर्तव्यापुरता मर्यादित नसून, राजसत्तेची वैधता प्रस्थापित करण्याचे आणि सामाजिक ऐक्य वृद्धिंगत करण्याचे साधनही होता.

धार्मिक संस्था आणि आर्थिक जाळे यांमधील परस्परसंबंध अनेक लेणी स्थळांच्या व्यापारमार्गांलगतच्या स्थानावरून स्पष्ट होतो. लोक, वस्तू आणि विचार यांची देवाणघेवाण सुलभ व्हावी म्हणून ही स्थळे रणनीतीपूर्वक निवडली गेली होती. बाजारपेठा, विश्रांतीगृहे आणि जलव्यवस्थापन व्यवस्था यांचा समावेश या संकुलांमध्ये केल्यामुळे, ही स्थळे सामाजिक आणि आर्थिक गतिविधींची केंद्रे म्हणून कार्य करत असल्याचेही अधोरेखित होते (हार्ले, 1986).

4. सामाजिक आणि सांस्कृतिक कार्ये

4.1 ज्ञानप्रसार आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीची केंद्रे

धार्मिक कार्यांपुरतेच मर्यादित न राहता, लेणी आणि स्तूप हे ज्ञानप्रसार व कलात्मक नवकल्पनांची महत्त्वाची केंद्रे म्हणून कार्यरत होते. या स्थळांशी संलग्न असलेल्या विहारांमध्ये तत्त्वज्ञान, तर्कशास्त्र, वैद्यकशास्त्र तसेच विविध कला विषयांचे शिक्षण दिले जात असे. भारताच्या विविध भागांतील तसेच परदेशांतील विद्यार्थी व विद्वान येथे अध्ययनासाठी येत असत. अजंठा आणि सांची यांसारख्या स्थळांवरील बहुसांस्कृतिक वातावरणामुळे सांस्कृतिक संवाद आणि देवाणघेवाणीस चालना मिळाली. येथे ग्रीक, पर्शियन आणि मध्य आशियाई प्रभाव वास्तुशैली व अलंकरणात स्पष्टपणे दिसून येतात (Dehejia, 1997).

ही स्थळे मौखिक आणि लिखित परंपरांची जतनकेंद्रे देखील होती. संरक्षित कक्षांमध्ये हस्तलिखिते आणि शिलालेख सुरक्षित ठेवले जात. पवित्र तसेच लौकिक ज्ञानाच्या जतन आणि प्रसारात या संस्थांची भूमिका अत्यंत मोलाची होती. नालंदा आणि सारनाथ यांसारख्या स्थळांप्रती आजही असलेली श्रद्धा या परंपरेचीच साक्ष देते.

4.2 विधी, तीर्थयात्रा आणि सामुदायिक ओळख

लेणी आणि स्तूप हे समाजाच्या विधीमय जीवनाचा अविभाज्य भाग होते. सामूहिक पूजा, उत्सव आणि तीर्थयात्रांसाठी ही स्थळे केंद्रबिंदू ठरत. सांची येथील वार्षिक उत्सव आणि स्तूपांची प्रदक्षिणा यांमुळे समाजात सामूहिक ओळख आणि ऐक्याची भावना दृढ होत असे, जी संप्रदायिक आणि प्रादेशिक भेदांपलीकडे जात होती (Mitra, 1971). या स्मारकांची कला आणि वास्तुरचना ही सामायिक प्रतीकात्मक भाषा निर्माण करत, ज्यामुळे नैतिक मूल्ये आणि सामूहिक स्मृती बळकट होत.

धार्मिक जीवनातील सादरीकरणात्मक घटक—जसे की पठण, संगीत, नृत्य आणि नाट्य—हे अनेकदा लेणी आणि स्तूपांच्या अवकाशरचनेत समाविष्ट केलेले असत. ध्वनिशास्त्र आणि दृश्यता यांचा विचारपूर्वक वापर करून भक्तांचा अनुभव अधिक प्रभावी केला जाई. त्यामुळे ही स्थळे पवित्र कथांच्या सादरीकरणासाठी रंगमंचासारखी कार्य करत आणि धार्मिक आदर्श व मूल्ये अंतर्मुख होण्यास मदत करत (Harle, 1986).

4.3 सांस्कृतिक पर्यटन आणि राष्ट्रीय ओळख

आधुनिक काळात लेणी आणि स्तूपांना सांस्कृतिक पर्यटन आणि राष्ट्रीय ओळखीच्या दृष्टीने नवे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अजंठा, वेरूळ (एलोरा) आणि सांची यांसारख्या स्मारकांना युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळांचा दर्जा मिळाल्यामुळे शैक्षणिक अभ्यासासोबतच सर्वसामान्य जनतेचीही या स्थळांकडे ओढ वाढली आहे. ही स्मारके भारताच्या बहुसांस्कृतिक वारशाची ठोस साक्ष देतात आणि शैक्षणिक व सांस्कृतिक उपक्रमांचे केंद्र ठरतात (Dehejia, 1997).

शालेय अभ्यासक्रम, माध्यमांतील सादरीकरणे आणि सार्वजनिक धोरणांमध्ये या स्मारकांना दिलेले महत्त्व हे वारसा, ओळख आणि राष्ट्रनिर्मितीविषयक समकालीन चर्चांतील त्यांचे स्थान अधोरेखित करते. मात्र, पर्यटन व्यवस्थापन, पर्यावरणीय न्हास आणि व्यापारीकरण यांसारख्या आव्हानांमुळे संवर्धन आणि अर्थलागवडीसाठी संतुलित व संवेदनशील दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे (Mitra, 1971).

5. संवर्धन आणि संरक्षण: आव्हाने व उपाययोजना

5.1 भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण (ASI) आणि युनेस्कोची भूमिका

लेणी आणि स्तूपांचे संरक्षण व संवर्धन हे प्रामुख्याने भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण (Archaeological Survey of India – ASI) यांच्यामार्फत केले जाते. जागतिक वारसा स्थळांचा दर्जा असलेल्या स्मारकांच्या बाबतीत युनेस्कोचीही महत्त्वाची भूमिका असते. या संस्था स्मारकांचे दस्तऐवजीकरण, पुनर्संचयितीकरण (restoration), देखभाल व व्यवस्थापन करतात तसेच स्मारकांच्या परिसरातील पर्यटन आणि विकासात्मक उपक्रमांचे नियमन करतात (Dehejia, 1997).

संवर्धन धोरणांमध्ये संरचनात्मक स्थैर्य राखणे, भिक्तीचित्रे व शिल्पांची स्वच्छता व पुनर्स्थापना करणे, तसेच पर्यटक व्यवस्थापन आराखडे राबविणे यांचा समावेश होतो. स्थानिक समुदाय, शैक्षणिक संस्था आणि आंतरराष्ट्रीय संघटनांच्या सहकार्याने राबविण्यात येणाऱ्या उपक्रमांमुळे या प्रयत्नांची परिणामकारकता आणि शाश्वतता वाढली आहे (Mitra, 1971).

5.2 संवर्धनातील आव्हाने

या सर्व प्रयत्नांनंतरही लेणी आणि स्तूपांना अनेक संवर्धनात्मक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. पर्यावरणीय न्हास, तोडफोड (vandalism) आणि मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या पर्यटनाचा ताण ही प्रमुख समस्या आहेत. अजंठा येथील भिक्तीचित्रांसारख्या नाजूक कलाकृतींच्या जतनासाठी आवश्यक असलेले सूक्ष्म हवामान (microclimate) आर्द्रता, तापमानातील चढउतार आणि वायुप्रदूषणामुळे धोक्यात येते (Dehejia, 1997).

त्याचप्रमाणे, खडकात कोरलेल्या स्मारकांची संरचनात्मक मजबुती पाण्याची गळती, भूकंपीय हालचाली आणि जैविक वाढ (उदा. शेवाळ, बुरशी) यांमुळे कमी होते. अपुरा निधी, प्रशासकीय विलंब आणि इतर प्राधान्यक्रमांशी होणारी स्पर्धा यांमुळे संवर्धनाचे प्रयत्न अधिक गुंतागुंतीचे ठरतात. संवर्धन विज्ञान, साहित्य विश्लेषण आणि डिजिटल दस्तऐवजीकरण यांसारख्या क्षेत्रांत विशेष कौशल्याची गरज वाढत असली तरी ती सर्वत्र समान प्रमाणात उपलब्ध नाही (Harle, 1986).

5.3 समुदाय सहभाग आणि शाश्वत वारसा व्यवस्थापन

प्रभावी संवर्धनासाठी स्थानिक समुदायांचा सक्रिय सहभाग अत्यावश्यक आहे, कारण अनेकदा हेच समुदाय या स्थळांचे प्रत्यक्ष संरक्षक असतात. पारंपरिक ज्ञान आणि आधुनिक वैज्ञानिक संवर्धन पद्धती यांचा समन्वय साधणारी समुदाय-आधारित वारसा व्यवस्थापन मॉडेल्स उत्तरदायित्वाची भावना निर्माण करण्यात आणि दीर्घकालीन संरक्षण सुनिश्चित करण्यात उपयुक्त ठरली आहेत (Mitra, 1971).



शैक्षणिक कार्यक्रम, कौशल्यविकास उपक्रम आणि सहभागी निर्णयप्रक्रिया यांद्वारे स्थानिक लोकांना वारसा संवर्धनात अर्थपूर्ण सहभाग घेण्यास सक्षम करता येते. यामुळे शाश्वत पर्यटनाच्या माध्यमातून रोजगाराच्या संधीही निर्माण होऊ शकतात.

तसेच 3D स्कॅनिंग, आभासी वास्तव (Virtual Reality) आणि परस्परसंवादी डिजिटल डेटाबेस यांसारख्या डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर दस्तऐवजीकरण, अर्थलागवड आणि जनजागृतीसाठी नवी दालने उघडतो. या साधनांमुळे स्मारकांपर्यंत लोकांचा पोहोच वाढतो आणि संवर्धन नियोजनासाठी उपयुक्त माहितीही उपलब्ध होते (Dehejia, 1997).

6. प्रकरण अभ्यास

6.1 अजंठा लेणी

महाराष्ट्र राज्यात स्थित असलेल्या अजंठा लेणी या इ.स.पू. दुसऱ्या शतकापासून इ.स. सहाव्या शतकापर्यंतच्या कालखंडातील सुमारे ३० शैलकृत लेण्यांचा समूह आहे. त्यांच्या भिंतीचित्रे आणि शिल्पसमूहांसाठी जगप्रसिद्ध असलेल्या अजंठा लेण्या अनेक शतकांतील बौद्ध धार्मिक कला आणि स्थापत्याच्या विकासाचे दर्शन घडवतात (Dehejia, 1997). कोरड्या प्लास्टरवर टेम्पेरा तंत्राने रंगविलेली ही चित्रे बुद्धांच्या जीवनातील प्रसंग, जातक कथा आणि राजदरबारी मिरवणुकी दाखवतात. मानवी भावभावना आणि कथानकातील सूक्ष्म तपशील अत्यंत संवेदनशीलतेने साकारलेले दिसतात.

लेण्यांची स्थापत्यरचना मठीय समुदायांच्या बदलत्या गरजांचे प्रतिबिंब आहे. प्रारंभीच्या हीनयान चैत्यांपासून पुढे समृद्ध अलंकरण असलेल्या महायान विहारांपर्यंत हा विकास दिसून येतो. सातवाहन आणि वाकाटक राजांच्या आश्रयामुळे या संकुलाचा विस्तार झाला. शिलालेखांमधून व्यापारी, भिक्षू आणि सामान्य भक्तांनी दिलेल्या दानांची नोंद मिळते (Harle, 1986).

अजंठा येथील संवर्धन प्रयत्नांमध्ये भिंतीचित्रांचे स्थिरीकरण, पर्यटक संख्येचे नियमन आणि पर्यावरणीय परिस्थितीवर लक्ष ठेवण्यासाठी प्रगत प्रतिमांकन तंत्रज्ञानाचा वापर यांचा समावेश आहे. युनेस्कोच्या जागतिक वारसा यादीत समावेश झाल्यामुळे अजंठाच्या महत्त्वाबद्दल आंतरराष्ट्रीय पातळीवर जागरूकता वाढली असून दीर्घकालीन संरक्षणाची गरज अधिक ठळक झाली आहे (Dehejia, 1997).

6.2 वेरूळ लेणी (एलोरा)

महाराष्ट्रातील वेरूळ लेणीही बौद्ध, हिंदू आणि जैन परंपरांचे प्रतिनिधित्व करणारी ३४ शैलकृत मंदिरे व मठांचा समूह आहे. इ.स. सहाव्या ते दहाव्या शतकादरम्यान कोरलेल्या या लेण्या स्थापत्य वैविध्य आणि एका ठिकाणी तीन प्रमुख धार्मिक परंपरांच्या सहअस्तित्वासाठी प्रसिद्ध आहेत (Harle, 1986).

वेरूळमधील सर्वात भव्य स्मारक म्हणजे कैलास मंदिर, जे संपूर्णपणे एका अखंड खडकातून कोरलेले स्वतंत्र मंदिर असून भगवान शिवाला समर्पित आहे. या मंदिराचा विशाल आकार, सूक्ष्म शिल्पकाम आणि प्रगत अभियांत्रिकी कौशल्य हे त्याच्या निर्मात्यांच्या दूरदृष्टीचे आणि कारागिरीचे द्योतक आहे. वेरूळमधील जैन लेण्या तुलनेने कमी असल्या तरी त्यांच्या नाजूक कोरीव कामासाठी आणि तपस्वी प्रतीकांसाठी त्या विशेष उल्लेखनीय आहेत (Dehejia, 1997).

प्रमुख व्यापार मार्गांच्या जवळ असल्यामुळे वेरूळ हे आर्थिक व सांस्कृतिक देवाणघेवाणीचे केंद्र बनले. सध्या या स्थळाच्या संवर्धनास पाण्याची गळती, पर्यटक व्यवस्थापन आणि नाजूक सजावटीच्या घटकांचे संरक्षण यांसारखी आव्हाने आहेत (Harle, 1986).

6.3 सांची स्तूप

मध्य प्रदेशातील सांची येथील महान स्तूपहे भारतातील सर्वात प्राचीन आणि महत्त्वाच्या बौद्ध स्मारकांपैकी एक आहे. मूळतः इ.स.पू. तिसऱ्या शतकात सम्राट अशोक यांनी याची उभारणी केली होती. पुढील शतकांमध्ये, विशेषतः शुंग आणि सातवाहन काळात, या स्तूपाचा विस्तार व अलंकरण करण्यात आले (Mitra, 1971).

सांची स्तूपाची ओळख त्याच्या विशाल अर्धगोलाकार घुमट, त्रिस्तरीय छत्र (छत्रावली) आणि सुबक कोरीव काम असलेल्या तोरणांमुळे होते. तोरणांवरील शिल्पांमध्ये बुद्धांच्या जीवनातील प्रसंग, जातक कथा आणि दैनंदिन जीवनाचे दृश्ये अत्यंत जिवंतपणे आणि तांत्रिक कौशल्याने साकारलेली आहेत (Dehejia, 1997).

अनेक शिलालेख, मठांचे अवशेष आणि सहाय्यक वास्तू सांचीचे तीर्थक्षेत्र म्हणून असलेले महत्त्व अधोरेखित करतात. येथे संवर्धनाचे प्रयत्न स्तूपाच्या संरचनेचे स्थिरीकरण, खराब झालेल्या शिल्पांची पुनर्स्थापना आणि पर्यटकांसाठी सुविधा विकसित करण्यावर केंद्रित आहेत (Mitra, 1971).

6.4 धारापुरी लेणी (एलेफंटा)

मुंबईजवळील एका बेटावर स्थित असलेल्या धारापुरी लेणीया शैव धार्मिक प्रतिमाशास्त्र आणि शैलकृत स्थापत्याचा अद्वितीय संगम दर्शवतात. मुख्य लेणीत, इ.स. सहाव्या शतकाच्या मध्यकालीन कालखंडातील, भगवान शिवाची भव्यत्रिमूर्ती (महेशमूर्ती) कोरलेली असून ती शिवाच्या विविध रूपांचे प्रतीक आहे (Harle, 1986).

धारापुरी लेण्यांतील प्रतिमाशास्त्रीय रचना प्रारंभीच्या मध्ययुगीन काळातील धार्मिक आणि कलात्मक नवकल्पनांचे दर्शन घडवते. येथे शिव-पार्वती विवाह, गंगावतरण आणि नटराज रूपातील शिवाचे तांडव नृत्य यांसारख्या प्रसंगांचे शिल्पफलक आढळतात. अरबी समुद्रातील रणनीतिक स्थानामुळे धारापुरी हे समुद्री व्यापार आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीचे केंद्र होते (Dehejia, 1997).

धारापुरी येथील संवर्धनास आर्द्रता, मिठाच्या कणांची झिरपण आणि पर्यटकांच्या प्रभावामुळे होणारे नुकसान अशी आव्हाने आहेत. युनेस्कोच्या जागतिक वारसा यादीत समावेश झाल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि प्रगत संवर्धन तंत्रज्ञानाचा वापर शक्य झाला आहे (Harle, 1986).

7. वारसा आणि ओळख यांवरील सैद्धांतिक दृष्टीकोन

7.1 स्मारक एक सांस्कृतिक मजकूर:

अनेक विद्वानांचे मत आहे की लेणी आणि स्तूपांसारखी स्मारके ही "सांस्कृतिक मजकूर" म्हणून कार्य करतात, ज्यामध्ये प्रतीकात्मक ते व्यवहार्य अशा अनेक स्तरांवरील अर्थ अंतर्भूत असतात (Dehejia, 1997). ही स्थळे स्मृती, ओळख आणि वाटाघाटीची केंद्रे असून, व्यक्ती, समुदाय आणि विश्व यांमधील नातेसंबंध घडवून आणतात. स्मारकाचे भौतिक स्वरूप—त्याची रचना, अलंकरण आणि अवकाशीय मांडणी—विधी, सादरीकरण आणि कथन यांच्याशी परस्परसंवाद साधून अर्थनिर्मिती करते व परंपरेला टिकवून ठेवते.

7.2 वारसा, आधुनिकता आणि राष्ट्र

आधुनिक भारतीय ओळखीच्या निर्मितीत लेणी आणि स्तूपांच्या वापराकडे विद्वानांचे विशेष लक्ष गेले आहे. वसाहतवादी काळात ब्रिटिश पुरातत्त्वज्ञानी या स्मारकांचे पद्धतशीर दस्तऐवजीकरण, उत्खनन आणि पुनर्संचयितीकरण केले; मात्र अनेकदा त्यांचे अर्थ लावताना ओरिएंटलिस्ट दृष्टिकोन वापरला गेला (Mitra, 1971). स्वातंत्र्योत्तर काळात ही स्थळे राष्ट्रीय एकात्मता, धर्मनिरपेक्षता आणि सांस्कृतिक अभिमान यांची प्रतीके म्हणून नव्याने मांडली गेली.



संवर्धन आणि विकास, प्रामाणिकता (authenticity) आणि व्यापारीकरण (commodification) यांमधील ताण हा वारसा अभ्यासातील एक केंद्रस्थानी असलेला मुद्दा आहे. स्थानिक समुदायांच्या गरजा, पर्यटनाची आवश्यकता आणि संवर्धनाच्या अटी यांचा समतोल साधण्यासाठी बहुविषयक आणि सहभागी दृष्टिकोन आवश्यक आहे (Harle, 1986).

7.3 संवर्धनाचे नैतिक प्रश्न

वारसा संवर्धनाच्या नैतिकतेमध्ये मालकी हक्क, प्रतिनिधित्व आणि प्रवेश या मुद्द्यांचा समावेश होतो. वारसदार समुदायांचा सहभाग, अमूर्त वारशाची दखल आणि कलावस्तूंची बेकायदेशीर तस्करी व चोरी यांसारखी आव्हाने ही चर्चेची महत्त्वाची क्षेत्रे आहेत (Dehejia, 1997). युनेस्को जागतिक वारसा करारासारख्या आंतरराष्ट्रीय संहितांनी आणि सर्वोत्तम पद्धतींनी या प्रश्नांना सामोरे जाण्यासाठी एक नियामक चौकट उपलब्ध करून दिली असली तरी त्यांची अंमलबजावणी सर्वत्र समान प्रमाणात होत नाही.

8. निष्कर्ष

लेणी आणि स्तूप ही केवळ दूरच्या भूतकाळातील अवशेष नाहीत; ती भारताच्या सांस्कृतिक स्मृती आणि मूल्यांची सजीव प्रतीके आहेत. धार्मिक श्रद्धा, कलात्मक नवोन्मेष आणि सामाजिक परस्परसंवादाची केंद्रे म्हणून त्यांनी भारतीय संस्कृतीचा आकार घडवला आहे आणि आजही आदर व अभ्यासाला प्रेरणा देतात. भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण (ASI) आणि युनेस्को यांसारख्या संस्थांकडे सोपवलेले या स्मारकांचे संरक्षण व संवर्धन हे केवळ शैक्षणिक किंवा राष्ट्रीय मर्यादांपुरते न राहता व्यापक मानवी जबाबदारीचे कार्य आहे.

या स्मारकांसमोरील आव्हाने गंभीर आहेत—पर्यावरणीय न्हास, पर्यटनाचा ताण, निधीची कमतरता आणि तांत्रिक कौशल्याचा अभाव. या समस्यांवर मात करण्यासाठी भौतिक आणि अमूर्त अशा दोन्ही वारसांचा सन्मान करणारा सर्वसमावेशक, बहुविषयक आणि सहभागी दृष्टिकोन आवश्यक आहे. समुदायांचा सहभाग, तांत्रिक नवकल्पना आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य ही शाश्वत वारसा व्यवस्थापनाची महत्त्वाची घटक आहेत.

मला या संशोधन लेख मध्ये असे सांगायचे आहे कि, भारतातील लेणी आणि स्तूप ही “जिवंत स्मारके” आहेत—ज्ञान, कलात्मकता आणि सहनशीलतेची भांडारे आहेत. त्यांचे जतन करणे म्हणजे केवळ दगड आणि चित्रे सुरक्षित ठेवणे नव्हे, तर भारतीय अनुभव घडवणाऱ्या मूल्यांचे, कथांचे आणि आकांक्षांचे संरक्षण करणे होय. या वारशाचे वारसदार म्हणून, हे अमूल्य ठेवे पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचविणे ही आपली सामूहिक जबाबदारी आहे.

संदर्भसूची

देहजिया, विद्या. (1997). *प्रारंभीच्या बौद्ध कलेतील संवाद : भारतातील दृश्य कथनपरंपरा*. नवी दिल्ली : मुंशी राम मनोहरलाल प्रकाशन.

हार्ले, जे. सी. (1986). *भारतीय उपखंडातील कला व स्थापत्य* (द्वितीय आवृत्ती). न्यू हेवन व लंडन : येल विद्यापीठ प्रकाशन.

मित्रा, देबला. (1971). *बौद्ध स्मारके*. कलकत्ता : साहित्य संसद.

ब्राऊन, पर्सी. (1959). *भारतीय स्थापत्यकला : बौद्ध व हिंदू कालखंड*. मुंबई : डी. बी. तारापोरवाला अँड सन्स.

फर्ग्युसन, जेम्स. (1910). *भारतीय व पूर्वकडील स्थापत्यकलेचा इतिहास*. लंडन : जॉन मरे.

रोव्हलँड, बेंजामिन. (1977). *भारतीय कला व स्थापत्य : बौद्ध, हिंदू आणि जैन परंपरा*. हार्मिड्सवर्थ : पेंग्विन बुक्स.



कुमारस्वामी, आनंद के. (1985). *भारतीय व इंडोनेशियन कलेचा इतिहास*. नवी दिल्ली : मुंशी राम मनोहरलाल प्रकाशन.

स्पिंक, वॉल्टर एम. (2005). *अजंठा : इतिहास आणि विकास*. लायडन व बोस्टन : ब्रिल अकॅडमिक पब्लिशर्स.

सुंदरराजन, के. व्ही. (1981). *शैलकृत मंदिर स्थापत्यशैली : प्रारंभीचे पांड्य व वेरूळ लेणी*. नवी दिल्ली : सोमय्या प्रकाशन.

भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण (ASI). (2019). *भारताची संरक्षित स्मारके*. नवी दिल्ली : भारत सरकार.

युनेस्को जागतिक वारसा केंद्र. (2020). *अजंठा, वेरूळ व घारापुरी लेणी : जागतिक वारसा दस्तऐवज*. पॅरिस : युनेस्को प्रकाशन.

मार्शल, सर जॉन. (1951). *गांधार कला : बौद्ध कलापरंपरा*. केंब्रिज : केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस.

कुल्के, हर्मन आणि रॉदरमंड, डिटमार. (2004). *भारतीय इतिहास*. लंडन : रूटलेज.

चक्रवर्ती, दिलीप के. (1999). *भारतीय पुरातत्त्वशास्त्र : सैद्धांतिक दृष्टीकोन*. नवी दिल्ली : ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.